Αθανάσιος Γραμμένος[*]

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΥ ΑΜΕΡΙΚΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, 1981-1989

[*] Υποψήφιος διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Εισαγωγή

Η ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής, ως διαχείρισης των εξωτερικών σχέσεων και ενεργειών, εξετάζει παραμέτρους όπως οι στόχοι, η στρατηγική και ο τρόπος λήψης αποφάσεων (decision making). Τα κυρίαρχα μοντέλα εξετάζονται στο μνημειώδες δοκίμιο του Graham Allison για την κρίση των πυραύλων της Κούβας. Πρόκειται για το Μοντέλο του Ορθολογικού Δρώντος, το Γραφειοκρατικό Μοντέλο και το Μοντέλο της Οργανωσιακής Θεωρίας.[1] Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια σημαντική εξέλιξη στις συμπεριφορικές προσεγγίσεις που μελετούν γνωσιολογικές μεταβλητές στην προσπάθεια να ξεπεράσουν τα αδιέξοδα της ορθολογικής θεωρίας.[2] Μία πολύ σημαντική προσπάθεια αποτελεί η Πολυευρετική Θεωρία (ΠΘ), η οποία προτείνει το συνδυασμό των εργαλείων του ορθολογικού μοντέλου με τη γνωσιολογική ψυχολογία. Ο Άλεξ Μιντζ (Alex Mintz), που έχει διατυπώσει αυτή τη θεωρία,[3] αντιλαμβάνεται τη λήψη πολιτικών αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική ως μία διαδικασία δύο φάσεων: στην πρώτη, οι εναλλακτικές περιορίζονται από μια μη-αντισταθμιστική ανάλυση σύμφωνα με γνωσιολογικές συντο-

1. Graham Allison και Philip Zelikow, *Η κρίση της Κούβας. Η ουσία της απόφασης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006).

2. Το μοντέλο του ορθολογικού δρώντος αντιλαμβάνεται το κράτος ως μονολιθική οντότητα που λαμβάνει ορθολογικές αποφάσεις βάσει της ιεράρχησης των προτιμήσεων και της μεγιστοποίησης του οφέλους. Βλ. σχετικά Graham T. Allison, "Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis," *The American Political Science Review* 63 (Sep. 1969): 689-718.

3. Ενδεικτικά, για την ΠΘ βλ. Alex Mintz και Karl DeRouen, Jr., *Understanding Foreign Policy Decision Making* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Alex Mintz, "How do leaders make decisions? A Poliheuristic Perspective," *The Journal of Conflict Resolution* 48 (February 2004): 3-13; Steven Redd, "Integrating Cognitive and Rational Theories of Foreign Policy Decision Making: The Experimental Evidence," στο *Integrating Cognitive and Rational Theories of Foreign Policy Decision Making,* ed. Alex Mintz (New York: St. Martin's, 2002).

μεύσεις (όπως η πολιτική επιβίωση), ενώ στη δεύτερη οι εναπομείνασες εναλλακτικές αξιολογούνται ώστε να μειώνουν τους κινδύνους και να αυξάνουν τα οφέλη. Η μη-αντισταθμιστική (non-compensatory) ανάλυση είναι κυρίως πολιτική, δηλαδή αναφέρεται στις παραμέτρους που φέρουν απαγορευτικά αποτελέσματα για αυτόν που λαμβάνει τις αποφάσεις, όπως η απεμπόληση της εξουσίας.

Με βάση αυτό το μοντέλο, το άρθρο επιχειρεί να εξηγήσει τη μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1983 και τις νέες προκλήσεις στο Κυπριακό. Βασικό επιχείρημα της έρευνας είναι ότι η αρχικά αρνητική στάση απέναντι στον αμερικανικό παράγοντα και στον Αρχιεπίσκοπο Αμερικής Ιάκωβο οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ εξυπηρετούσε εκτός από το εθνικό συμφέρον και εσωτερικές ισορροπίες, αργότερα όμως, όταν προέκυψαν σοβαρές ανάγκες, αναζήτησε όλα τα διαθέσιμα μέσα για να επιτύχει τους στόχους της.

Το ψυχροπολεμικό πλαίσιο

Η δεκαετία του 1980 βρήκε τις ελληνοτουρκικές διαφορές σε όξυνση. Μετά από την κορύφωση της κρίσης του Κυπριακού το καλοκαίρι του 1974, οι δύο χώρες πέρασαν σε μία νέα φάση ανταγωνισμού για την Κύπρο και το Αιγαίο. Η εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών τη δεδομένη περίοδο ακολουθούσε το γενικότερο δόγμα του Ψυχρού Πολέμου, δηλαδή εμφορείτο από τη θεωρία της ανάσχεσης του κομουνιστικού κινδύνου, που απαιτούσε τη διατήρηση της συνοχής της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ.[4] Ο κύριος αμερικανικός στόχος ήταν να παραμείνουν οι δύο σύμμαχοι στον δυτικό συνασπισμό και για να συμβεί αυτό οι εσωτερικές πολιτικές δυνάμεις που ενδεχομένως αμφισβητούσαν αυτή την αρχή έπρεπε να εξουδετερωθούν.[5] Γι' αυτό η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία προκαλούσε ένα μεγάλο ερωτηματικό στην αμερικανική διπλωματία αναφορικά με την πιθανότητα να κάνει πράξη τις προγραμματικές διακηρύξεις περί αποχώρησης από το ΝΑΤΟ και τους δυτικούς θεσμούς. Οι διμερείς σχέσεις ΗΠΑ–Ελλάδας ήταν σε ύφεση, ωστόσο, με βάση τις ανάγκες της συμμαχίας, μία σύρραξη στο Αιγαίο θα έπρεπε

4. Για τη θεωρία της ανάσχεσης βλ. Wilson D. Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950* (Princeton: Princeton University Press, 1992). Thomas G. Paterson, ed., *Containment and the Cold War: American Foreign Policy since 1945* (Reading MA: Addison–Wesley, 1972). John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

5. Robert Frazier, "Kennan, Universalism, and the Truman Doctrine," *Journal of Cold War Studies* 11 (Spring 2009): 3-34.

να απορριφθεί ως εναλλακτική και να αποτραπεί με κάθε τρόπο καθώς θα μπορούσε να προκαλέσει ευρύτερους κλυδωνισμούς στο περιφερειακό σύστημα, το οποίο περιλάμβανε το «μαλακό υπογάστριο» της Σοβιετικής Ένωσης.

Από την άλλη, η Ελλάδα είχε ανάγκη την υποστήριξη των ΗΠΑ, διότι αποτελούσαν τον πιο σημαντικό παράγοντα στην περιοχή σε μια περίοδο με πολλά ανοικτά θέματα. Ένας σημαντικός δίαυλος μεταξύ των δύο πλευρών ήταν ο Αρχιεπίσκοπος της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Βορείου και Νοτίου Αμερικής (Greek Orthodox Archdiocese of North and South America), ο οποίος επί χρόνια συμμετείχε ενεργά στις διμερείς σχέσεις, διευκολύνοντας σημαντικά την επικοινωνία των δύο κυβερνήσεων. Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ο ρόλος του Ιακώβου στις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τη διάρκεια των δύο κυβερνητικών θητειών του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980, όταν ανέκυψαν σημαντικές προκλήσεις και πρωτοβουλίες για τα εκκρεμή ζητήματα.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος[6]

Ο Ιάκωβος ενθρονίστηκε Αρχιεπίσκοπος Βορείου και Νοτίου Αμερικής το 1959 με την υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή. Ανέπτυξε πλούσιο διοικητικό και εκκλησιαστικό έργο,[7] αλλά γνωστός στο ευρύ κοινό έγινε χάρη στην ενεργό συμμετοχή του

6. Γεννιέται το 1911 στην Ίμβρο, σε μια εποχή που χαρακτηρίζει η μετάβαση από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικιστικό κράτος, και ο ίδιος βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κόσμους χωρίς να ανήκει σε κανέναν. Το 1934 αποφοιτά από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης κι επιστρέφει στην Ίμβρο για να εργαστεί ως ιεροκήρυκας. Ωστόσο, μερικές εβδομάδες αργότερα οι τοπικές αρχές του απαγορεύουν να συνεχίσει και τότε, μην έχοντας άλλη διέξοδο, αποφασίζει να χειροτονηθεί διάκονος με σκοπό να φύγει από την Τουρκία. Σύντομα υποβάλλει αίτηση στην Εκκλησία της Αμερικής για να υπηρετήσει ως κληρικός οποιασδήποτε βαθμίδας και γίνεται δεκτή το 1939, όταν επιλέγεται ως αρχιδιάκονος του Αρχιεπισκόπου Αθηναγόρα. Ο Αθηναγόρας εκτιμά την προσωπικότητα του Ιακώβου και του αναθέτει πολλές σημαντικές αποστολές, τόσο ως Αρχιεπίσκοπος όσο και ως Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Το 1954 ο Ιάκωβος εκλέγεται επίσκοπος Μελίτης και το 1956 αναβαθμίζεται σε μητροπολίτη. Στο μεταξύ ο Αθηναγόρας του αναθέτει τη διεύθυνση του γραφείου του Οικ. Πατριαρχείου στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, στη Γενεύη. Το 1958 ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Μιχαήλ πεθαίνει και στους κόλπους του Φαναρίου εξελίσσεται μια σφοδρή αντιπαράθεση για το πρόσωπο του διαδόχου του. Μετά από συστάσεις και προτροπές της κυβέρνησης Καραμανλή, ο Αθηναγόρας επιλέγει τον Ιάκωβο.

7. Στην Αμερική ο Ιάκωβος επιδίδεται σε ένα πλούσιο διοικητικό και εκκλησιαστικό έργο. Αυξάνει την οικονομική δύναμη της Αρχιεπισκοπής, ιδρύει πολλά νέα ελληνικά σχολεία, αναβαθμίζει το πρόγραμμα της Θεολογικής Σχολής του Τιμίου Σταυρού, επιτυγχάνοντας την αναγνώρισή του ως κολλεγίου, κι ακόμη ενισχύει σημαντικά τη μέριμνα με κοινωνικές δομές, με ορφανοτροφείο και γηροκομείο. Παράλληλα, συμμετέχει στον διεκκλησιαστικό διάλογο και

στον αγώνα των Αφροαμερικανών υπέρ των ανθρώπινων και των πολιτικών τους δικαιωμάτων, δίπλα στον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ.[8] Εξίσου ενεργός όμως ήταν και για τα ελληνικά ζητήματα και κυρίως για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Το 1964 συνέβαλε στην απόφαση του προέδρου Τζόνσον να αποστείλει μια σκληρή επιστολή στους Τούρκους και να αποτρέψει την απόβαση που προετοίμαζαν στην Κύπρο,[9] ενώ το 1974, μετά από την τουρκική εισβολή στο νησί, οργάνωσε την αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας εκ μέρους της Ομογένειας και ταυτόχρονα συμμετείχε δυναμικά στις κινητοποιήσεις της ελληνοαμερικανικής κοινότητας με αίτημα την επιβολή εμπάργκο πώλησης όπλων στην Τουρκία. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος ο πρόεδρος Τζέραλντ Φορντ (Gerald Ford), μαζί με τον υπουργό Εξωτερικών Χένρι Κίσιντζερ (Henry Kissinger), τον προσκάλεσε στον Λευκό Οίκο τον Οκτώβριο του 1974 και του ζήτησε να χαμηλώσει τους τόνους,[10] κάτι που ο ίδιος δεν αποδέχτηκε. Το 1980, ο πρόεδρος Κάρτερ του απένειμε το προεδρικό μετάλλιο της Ελευθερίας, την ύψιστη

είναι θιασώτης του οικουμενικού κινήματος, δημιουργώντας δίκτυα επικοινωνίας με τα άλλα δόγματα. Βλ. Richard Severo, "Archbishop Iakovos, 93, Greek Orthodox Primate and Major Ecumenical force, dies," *New York Times*, 12 Απριλίου 2005.

8. Ο Ιάκωβος συμμετέχει πλάι στον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ στην πορεία της Σέλμα (1965), όπου τον απαθανατίζει στο εξώφυλλό του το περιοδικό *LIFE*. Στην ολοσέλιδη φωτογραφία του εξωφύλλου, ο Ιάκωβος στέκεται δίπλα στον Κινγκ με τα χαρακτηριστικά ορθόδοξα άμφια. *LIFE Magazine*, 26 Μαρτίου 1965.

9. Το 1964, μετά από νέες εθνοτικές συγκρούσεις που ξεσπούν στην Κύπρο μεταξύ των δύο κοινοτήτων, η Τουρκία προετοιμάζει εκστρατευτικό σώμα για να αποβιβαστεί στο νησί. Όταν ενημερώνεται ο πρόεδρος Τζόνσον, με τη συνδρομή του Ιακώβου, γράφει μια επιστολή προς τον πρωθυπουργό της Τουρκίας Ινονού, με την οποία του υπενθυμίζει ότι δεσμεύεται με την από το 1947 Συμφωνία με τις ΗΠΑ για τη χρήση στρατιωτικού εξοπλισμού που έχει προμηθευτεί από τους Αμερικανούς και ως εκ τούτου, σε περίπτωση που λόγω απόβασης στην Κύπρο οι Σοβιετικοί επιτεθούν στην Τουρκία, το ΝΑΤΟ δεν υποχρεούται να συνδράμει. Βλ. Γιώργος Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος* (Αθήνα: Λιβάνης, 2002), 98. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ο 'κόκκινος' πρόεδρος που νικά τον Ερντογάν», *Το Βήμα*, 22 Σεπτεμβρίου 2011. Richard Campany, *Turkey and the United States; The arms embargo period* (New York: Praeger, 1986), 32-33. Christos Kassimeris, "The Inconsistency of United States Foreign Policy in the Aftermath of the Cyprus Invasion: The Turkish Arms Embargo and its Termination", *Journal of Modern Greek Studies* 26 (2008): 93. Monteagle Stearns, E*ntangled Allies. U.S. policy toward Greece, Turkey and Cyprus* (New York Council on Foreign Relations, 1992), 36-39.

10. Το πρακτικό του State Department από τη συζήτηση στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής (GOARCH): 255DS0036. Βλ. επίσης το σχετικό σημείωμα του Ιακώβου προς τον Καραμανλή, Αρχείο Καραμανλή (ΙΚΚ): 44.-285, σ. 5-6.

διάκριση που μπορεί να λάβει ένας πολίτης σε καιρό ειρήνης, για τις πνευματικές υπηρεσίες που προσέφερε στους Αμερικανούς.[11]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στην Ελλάδα οι αναμνήσεις από τη σύνδεση των κυβερνήσεων της ΕΡΕ με τον αμερικανικό παράγοντα κατά τη δεκαετία του 1960, την απριλιανή δικτατορία και βεβαίως την απώλεια της μισής Κύπρου ήταν ακόμα νωπές. Στον αντίποδα, ο Ανδρέας Παπανδρέου εξέφραζε την πρόταση για μία νέα, ασυμβίβαστη εξωτερική πολιτική[12] που θα απήλλασσε τη χώρα από την «αποικιακού τύπου εκμετάλλευση» των ΗΠΑ,[13] αποδοκιμάζοντας πρόσωπα που είχαν συνδεθεί με την προηγούμενη κατάσταση. Ανάμεσά τους βρισκόταν και ο Ιάκωβος, για τέσσερις κυρίως λόγους:

1. Ένα μεγάλο μέρος του αριστερού ακροατηρίου στην Ελλάδα είχε συνδέσει τον Ιάκωβο όχι με τον αγώνα του για τα ανθρώπινα δικαιώματα ή την Κύπρο, αλλά με τους απριλιανούς δικτάτορες. Βεβαίως, στοιχεία που τεκμηριώνουν αυτό τον ισχυρισμό δεν έχουν αναδειχθεί και η συζήτηση γίνεται βάσει απλών ενδείξεων. Για παράδειγμα, στο βιβλίο *CIA–Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα* οι συγγραφείς Ιγνατίου και Ευρυβιάδης χαρακτηρίζουν τη σχέση του Παπανδρέου με τον Ιάκωβο ως «αμοιβαία αντιπάθεια… με αφορμή τη φιλοχουντική στάση του τελευταίου»,[14] χωρίς ωστόσο καμία παραπομπή ή άλλη αναφορά.

2. Πάντως, αφορμή για τη σύνδεση του Ιακώβου με τη χούντα στάθηκε η απόφασή του να διοργανώσει την ΙΘ΄ Κληρικολαϊκή Συνέλευση (1968) στην Αθήνα. Ο ίδιος ισχυρίστηκε αργότερα ότι βασική αιτία για την απόφαση αυτή ήταν το ενδιαφέρον και η βούληση για συμπαράσταση της Διασποράς στο εθνικό κέντρο και ειδικότερα στους πολίτες, καθώς βρίσκονταν κάτω από ένα αυταρχικό καθεστώς.[15] «Ουδέποτε ονόμασα την κυβέρνηση των συνταγματαρχών εθνική», ανέφερε σε μία συνέντευξή του

11. Jimmy Carter, "Presidential Medal of Freedom Remarks at the Presentation Ceremony," June 9, 1980. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=45389.

12. Βλ. Στέφανος Κωνσταντινίδης, «Ελληνική Εξωτερική Πολιτική. Θεωρία και Πράξη», στο Παναγιώτης Τσάκωνας, επιμ., *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική: μια συνολική προσέγγιση* (Αθήνα: Σιδέρης, 2003), τ. Α, 178-81.

13. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για τον λαό και το έθνος. Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989* (Αθήνα: Πόλις, 2001), 139-43.

14. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό τόσο η επιστημονική όσο και η δημοσιογραφική έρευνα να συνοδεύονται από την παράθεση συγκεκριμένων στοιχείων που να τεκμηριώνουν τις απόψεις και τους χαρακτηρισμούς προσώπων, ιδιαιτέρως όταν αναφέρονται σε ζητήματα ηθικής τάξης. Οι συγγραφείς δεν μας παρέχουν περαιτέρω διευκρινήσεις. Μιχάλης Ιγνατίου και Μάριος Ευρυβιάδης, *CIA–Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα* (Αθήνα: Λιβάνης, 2011), 20.

15. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 74.

στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αυριανή*, που αποτελούσε τον ανεπίσημο εκφραστή του ΠΑΣΟΚ, και συνέχισε «ποτέ στην 21η Απριλίου δεν ετέλεσα δοξολογία… Όταν μερικοί είπαν να μην πάμε να κάνουμε το Κληρικολαϊκό στην Αθήνα, αν και δεν μας κάλεσαν, εμείς το αποφασίσαμε διότι νομίσαμε ότι δεν έπρεπε η Ελλάδα να απομονωθεί, εξαιτίας της δικτατορίας».[16]

3. Ως Αμερικανός πολίτης και συνομιλητής των Αμερικανών προέδρων, σε μια εποχή που ο αμερικανικός παράγοντας αντιμετωπιζόταν με καχυποψία στην Ελλάδα, υπήρχαν φωνές που θεωρούσαν ότι ο Ιάκωβος είχε σχέσεις με τις μυστικές υπηρεσίες και τη CIA[17] και ότι προσπαθούσε να επηρεάσει τον Παπανδρέου ώστε να εγκαταλείψει τις ριζοσπαστικές του διακηρύξεις και να ευθυγραμμιστεί με το ΝΑΤΟ. Επηρεασμένοι από τον καταγγελτικό λόγο του προέδρου του ΠΑΣΟΚ και τις αιχμές για τη δράση κατασκόπων (οι οποίες δεν ήταν αβάσιμες όσον αφορά τη δράση τους στο παρελθόν),[18] ορισμένοι κύκλοι του ΠΑΣΟΚ παραποίησαν το όνομα του Αρχιεπισκόπου σε «Σιάκωβος».[19]

4. Ο Ιάκωβος διατηρούσε στενή προσωπική φιλία με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Από μόνο του αυτό αρκούσε για να προκαλέσει ρήγμα στη σχέση του με μια μεγάλη μάζα οπαδών του ΠΑΣΟΚ, που ταύτιζε τον Καραμανλή με το παλιό κράτος της Δεξιάς.[20]

16. Συνέντευξη του Ιακώβου στον Μάνο Χάρη της Εφημερίδας *Αυριανή*, στο «Η Αυριανή ανακρίνει τον Αρχιεπίσκοπο Βορείου και Νοτίου Αμερικής», *Αυριανή*, 21 Φεβρουαρίου 1988.

17. Βλ., για παράδειγμα, την ακραία πολεμική που ασκεί στον Ιάκωβο ο Αθανασιάδης στο Κώστας Αθανασιάδης, *ΣΙΑΚΩΒΟΣ, ο ανελέητος αυτός δεσπότης* (Νέα Υόρκη: Καμπάνα, 1990), 64-66. Ο Παπαχελάς αναφέρει ότι το ΠΑΣΟΚ και η Αριστερά τον θεωρούν «πολιτικά λεπρό» και δεν αφήνουν τα στελέχη τους να συναντηθούν μαζί του λόγω του χαρακτηρισμού «Σιάκωβος». Αλέξης Παπαχελάς, «Ο Ιάκωβος που γνώρισα», *Καθημερινή*, 17 Απριλίου 2005.

18. Βλ., για παράδειγμα, τις αναφορές στη δράση των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στο T. A. Couloumbis, J. A. Petropoulos και H. J. Psomiades, *Foreign Interference in Greek Politics* (New York: Pella, 1976), 122-25.

19. Αυτό αναφέρει ο δημοσιογράφος Μάνος Χάρης στην απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη από τον Ιάκωβο και του αναφέρει ότι ο εμπνευστής του δυσφημιστικού χαρακτηρισμού είναι υπουργός του ΠΑΣΟΚ –τον οποίον γνωρίζει ο Ιάκωβος αλλά δεν τον κατονομάζει στο κείμενο– και αργότερα τον χαρακτηρισμό «ΣΙΑΚΩΒΟΣ» τον ασπάστηκαν και άλλοι. *Αυριανή,* 21 Φεβρουαρίου 1988.

20. Ενδεικτικό της πόλωσης και του αντι-καραμανλικού αισθήματος στις τάξεις των οπαδών του ΠΑΣΟΚ είναι ότι η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Αυριανή,* από το 1985 που ο Καραμανλής αποχωρεί από την Προεδρία της Δημοκρατίας, προσθέτει στο εξώφυλλό της τον υπότιτλο «Η εφημερίδα που γκρέμισε τον καραμανλισμό». «Αφιέρωμα στον Τύπο: Αυριανή», *Παραπολιτική*, 8 Σεπτεμβρίου 2008. http://www.parapolitiki.com/2008/09/blog-post_9859.html.

5. Όταν ο ρεπουμπλικάνος υποψήφιος Ρόναλντ Ρήγκαν (Ronald Reagan) εκλέχθηκε πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών (1980) ζήτησε από τον Ιάκωβο να του συντάξει ένα ενημερωτικό υπόμνημα για την προσωπικότητα του Παπανδρέου. Το ανεπίσημο έγγραφο (non paper) που ετοίμασε ο Ιάκωβος διέρρευσε στον ελληνικό Τύπο προκαλώντας αντιδράσεις, ενώ εξελίχθηκε σε ζήτημα που έφτασε έως τη Βουλή των Ελλήνων.[21]

Το ΠΑΣΟΚ για τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας

Οι εκλογές του 1981 ανέδειξαν νικητή το ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργό τον Ανδρέα Παπανδρέου. Το προηγούμενο διάστημα ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ είχε ακολουθήσει την οδό της πόλωσης ως στρατηγική επιλογή,[22] καταγγέλλοντας την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας για ενδοτισμό στις ΗΠΑ, το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. Η ανάληψη της εξουσίας δεν κατεύνασε ούτε στο ελάχιστο τον πολιτικό λόγο των νικητών, με αποτέλεσμα –όπως υποστηρίζει ο Ροζάκης– η πολιτική ρητορεία του Παπανδρέου να παίξει αρνητικό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας και μάλιστα, σε συνδυασμό με τις αποκλίσεις από τις αρχικές του διακηρύξεις, να οδηγήσει στη δημιουργία δυσμενών ενυπώσεων για τις πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης.[23]

Δεδομένου ότι η εξωτερική πολιτική ήταν ο τομέας που διατηρούσε ο Παπανδρέου υπό την προσωπική του δικαιοδοσία, δεν υπήρχε συγκεκριμένη γραμμή πλεύσης. Όπως καταγράφει ο Ιωακειμίδης, ο πρωθυπουργός «συμβουλευόταν τον υπουργό Εξωτερικών συνήθως σε άτυπες συναντήσεις που διοργανώνονταν με στενούς φίλους κι έμπιστους, ενώ σπάνια, αν όχι ποτέ, συνέρχονταν τα επίσημα όργανα εξωτερικής πολιτικής (Υπουργικό Συμβούλιο, ΚΥΣΕΑ) για να συζητήσουν καίρια θέματα εξωτερικής πολιτικής με την προοπτική να αποφασίσουν γι' αυτά».[24]

Η πολιτική σκέψη του Παπανδρέου βασιζόταν στην υπόθεση ότι το διπολικό σύστημα του Ψυχρού Πολέμου είναι παρωχημένο και η διεθνής θέση της

21. Δυστυχώς το υπόμνημα δεν έχει βρεθεί. Αναφορές γίνονται στο Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος*, 103. Βλ. επίσης «Ρ. Ρήγκαν: Φοβούμαι ότι Θεός του Παπανδρέου είναι ο Καρλ Μαρξ!», *Παρόν*. http://www.paron.gr/v3/article_print.php?id=16467&colid=37&catid=34&dt=2007-09-02.

22. Stathis Kalyvas, "Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-1985," *Journal of the Hellenic Diaspora* 23 (June 1997): 83-104.

23. John O. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," στο *The Greek Socialist Experiment. Papandreou's Greece 1981-1989,* ed. Theodore Kariotis (New York: Pella, 1992), 158-59.

24. Παναγιώτης Ιωακειμίδης, «Το μοντέλο σχεδιασμού Εξωτερικής Πολιτικής στην Ελλάδα», στο *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση,* επιμ. Παναγιώτης Τσάκωνας (Αθήνα: Σιδέρης, 2003), τ. Α, 114.

Ελλάδας θα πρέπει να αλλάξει ώστε από ένα μέρος της νότιας πτέρυγας του ΝΑΤΟ να αναδειχθεί σε μια γέφυρα σύνδεσης της δυτικής Ευρώπης με τα Βαλκάνια, τον αραβικό κόσμο και την Αφρική.[25] Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν η έκφραση αντίθεσης της Ελλάδας σε σημαντικά ή συμβολικά συμμαχικά ζητήματα, όπως «η εγκατάσταση των πυρηνικών πυραύλων Πέρσιγκ και Κρουζ στην Ευρώπη, η άρνηση συνυπογραφής κυρώσεων κατά της Πολωνίας μετά την επιβολή στρατιωτικού νόμου από το στρατηγό Γιαρουζέλσκι, καθώς και η άρνηση καταδίκης της ΕΣΣΔ για την κατάρριψη ενός επιβατικού αεροσκάφους τύπου τζάμπο της Ν. Κορέας, το οποίο είχε θεωρηθεί ύποπτο κατασκοπείας».[26] Ο Παπανδρέου ήταν αρκετά τολμηρός την πρώτη περίοδο της θητείας του κι αυτό για τον Ιωακειμίδη οφείλεται στο γεγονός ότι «έβλεπε τον εαυτό του ως παγκόσμιο πολιτικό άνδρα και είχε την τάση να έχει λογο για οποιοδήποτε μεγάλο διεθνές πολιτικό ζήτημα».[27] Για τον Βούλγαρη, από την άλλη πλευρά, ο Παπανδρέου με αυτές τις ενέργειες απευθυνόταν πρωτίστως στο εσωτερικό της χώρας –ειδικά στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ–, καθώς η εξωτερική του πολιτική ήταν «από την αρχή βεβαρυμένη με εσωτερικές δεσμεύσεις και εκλογικές σκοπιμότητες»[28] και χρησιμοποιούνταν για να επιβληθεί η απαραίτητη κοινωνική και πολιτική συναίνεση.[29]

Στο ίδιο πλαίσιο, υποστήριζε την προσέγγιση και το συντονισμό των χωρών της νότιας Ευρώπης, της βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής με σκοπό να αντιμετωπίσουν την εξάρτηση από τις χώρες του βορρά. Ήδη από το 1961 χώρες του Τρίτου Κόσμου, όπως η Αίγυπτος, η Ινδία, η Ινδονησία και η Γιουγκοσλαβία, είχαν συγκροτήσει το «Κίνημα των Αδεσμεύτων» με σκοπό να λάβουν θέση ουδετερότητας στον ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό, προτείνοντας τον «τρίτο δρόμο» ως φιλειρηνική εναλλακτική των δύο συνασπισμών.[30] Η Ελλάδα, ως μέλος του ΝΑΤΟ, δεν μπορούσε να έχει επίσημη σχέση με το Κίνημα, εν τούτοις ο Παπανδρέου σε προσωπικό επίπεδο καλ-

25. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," 127-28.

26. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 224. Για την περίπτωση της κατάρριψης του κορεατικού αεροπλάνου βλ. Lester Brune L., *Chronological History of U.S. Foreign Relations: 1932-1988* (New York: Routlege, 2003), 1014.

27. Ιωακειμίδης, «Το μοντέλο σχεδιασμού», 114.

28. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα,* 222.

29. Πανταζόπουλος, *Για τον λαό,* 252.

30. Για το Κίνημα των Αδεσμεύτων βλ. A. Singham και Shirley Hune, "From Third World Non-alignment to European Dealignment to Global Realignment," στο Mary Kaldor και Richard Falk, eds., *Dealignment. A New Foreign Policy Perspective* (New York: Basil Blackwell, 1987), 185-204. Γεώργιος Σπυρόπουλος, *Ο Τρίτος Κόσμος στις διεθνείς σχέσεις: Μύθοι και πραγματικότητες* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), 109-13.

λιέργησε σχέσεις με τους ηγέτες των Αδεσμεύτων, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Τίτο το 1980, όταν διέβλεψε ότι θα μπορούσε να αποτελέσει ο ίδιος τη διάδοχη κατάσταση στη Βαλκανική.[31] Σταδιακά, μετά το 1985, εγκαταλείπεται αυτή η προσπάθεια και η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας προσηλώνεται στους ευρωπαϊκούς στόχους.

Γενικότερα, όμως, η πρώτη διετία του ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίστηκε από μεγάλη αυτοπεποίθηση, η οποία οφειλόταν αφενός στην πλήρη κυριαρχία της παράταξης στην εσωτερική πολιτική σκηνή (με την εκλογική ήττα της Νέας Δημοκρατίας) και αφετέρου στην ψυχολογία του Παπανδρέου ως «ατόμου ειδικών ιστορικών δικαιωμάτων».[32] Ωστόσο, αυτό το αίσθημα υπεροχής αποδείχθηκε εύθραυστο, επειδή πολύ σύντομα η Ελλάδα βρέθηκε ενώπιον μιας πραγματικότητας, τόσο εντός όσο κι εκτός συνόρων, που περιόριζε ασφυκτικά τη δυνατότητα υλοποίησης των ρηξικέλευθων υποσχέσεων του παρελθόντος και προκάλεσε τη δραστική υποχώρηση –αν όχι κατάρρευση– των ψευδαισθήσεων αναφορικά με τις δυνατότητες της κυβέρνησης να χαράξει την εξωτερική πολιτική έξω από το πλαίσιο των παραδοσιακών της συμμαχιών.

Η ανακήρυξη της «Τουρκικής Δημοκρατίας Βορείου Κύπρου»

Ο συνδυασμός των επικρίσεων προς την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ[33] και της προσέγγισης με τους ηγέτες «ασυμβίβαστων» (και) τριτοκοσμικών κρατών έδινε την εικόνα ότι η Ελλάδα διατηρούσε αποστάσεις από τον δυτικό συνασπισμό. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, η βοήθεια που μπορούσε να έρθει από την Αμερική (το ελληνοαμερικανικό «λόμπι» και την Αρχιεπισκοπή)

31. Χαράλαμπος Τσαρδανίδης και Στέλιος Αλειφαντής, «Η Ελλάδα και οι βαλκανικές χώρες 1974-1987», στο Δημητρης Κώνστας και Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, επιμ., *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1988), τ. Α, 291-92.

32. Ακριβώς αυτό και μάλιστα εντός εισαγωγικών γράφει ο Διαμαντόπουλος. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στην μεταπαπανδρεϊκή εποχή* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1997), 343.

33. Η βιογράφος του Ανδρέα Παπανδρέου, Κατερίνα Βαρελά, γράφει: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε υποσχεθεί στους μη προνομιούχους Έλληνες την 'Αλλαγή, Εδώ και Τώρα', την Αλλαγή που θα έβγαζε την Ελλάδα από το τέλμα, θα καταργούσε την κηδεμονία των ξένων κέντρων και θα επέβαλλε τη δίκαιη ανακατανομή του εθνικού πλούτου». Στο Κατερίνα Βαρελά, «Το μεταρρυθμιστικό έργο της πρώτης Σοσιαλιστικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα», ομιλία στις 2 Ιουλίου 2008, στην ηλεκτρονική ιστοσελίδα του ιδρύματος Ανδρέα Παπανδρέου: http://www.agp.gr. Ο Παπανδρέου κάνει λόγο για «ξένα κέντρα», συνθέτοντας μια θεωρία συνωμοσίας σε βάρος της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο, «το ΠΑΣΟΚ ιδιοποιήθηκε, αντιστρέφοντάς το, το μετεμφυλιακό ιδεολογικό οπλοστάσιο της δεξιάς, που αντιπαρέθετε το έθνος στο σύνολό του προς τους εχθρούς του, και μάλιστα τους ξένους, που υπονόμευαν ή επιβουλεύονταν τις αξίες και τα συμφέροντά του», Διαμαντόπουλος, *ό.π.,* 289, σημ. 2.

συναντούσε το ανυπέρβλητο εμπόδιο της έλλειψης εμπιστοσύνης, αφού οι Έλληνες της Αμερικής δεν μπορούσαν να ισχυριστούν πλέον στην κυβέρνησή τους ότι η Ελλάδα ήταν ένας σταθερός και αξιόπιστος σύμμαχος.[34] Παρατηρείτο δε το φαινόμενο της «αντίστροφης επιρροής», δηλαδή της άσκησης πίεσης όχι προς την Αμερική αλλά προς την Ελλάδα, με απώτερο στόχο να αναθεωρήσει εκείνη την πολιτική της.[35]

Ενώ η Διασπορά θα μπορούσε κάλλιστα να αξιοποιηθεί ως βραχίονας για την Ελλάδα, όπως συνέβαινε την ίδια στιγμή με το Ισραήλ, η κυβέρνηση την άφησε στο περιθώριο, ρισκάροντας επίσης τις ευρύτερες γεωστρατηγικές συνεργασίες σε μια εποχή αναδιαμόρφωσης της ισορροπίας ισχύος, παρά το γεγονός ότι σοβαρά εθνικά και κοινωνικά ζητήματα βρίσκονταν σε εκκρεμότητα. Η αντιμετώπιση ήταν τόσο αρνητική που ο Ιάκωβος δήλωσε ότι οι Ελληνοαμερικανοί δεν αισθάνονται φιλόξενα όταν επιστρέφουν στην πατρίδα και προσκάλεσε τον αθηναϊκό Τύπο να συνεισφέρει στη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων με το ίδιο ακριβώς σθένος που μιλούσε στους Αμερικανούς αξιωματούχους για τη μεγάλη αξία της διατήρησης των σχέσεων με την Ελλάδα.[36]

Το παράδοξο για μια ευρωπαϊκή χώρα και μέλος του ΝΑΤΟ να αντιμετωπίζει τις εξωτερικές σχέσεις τη δεδομένη χρονική συγκυρία με τέτοια ταλάντευση οφείλεται στην απειρία της νέας ηγεσίας και πιο πολύ στο γεγονός ότι τα δύο πρώτα χρόνια στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ απολάμβανε μία πρωτοφανή ηρεμία στις εξωτερικές σχέσεις. Άλλωστε, το κυρίαρχο δόγμα στην εξωτερική πολιτική της χώρας από την περίοδο του Καραμανλή, μετά το 1974, μετουσίωνε την εδραίωση της δημοκρατίας και την ένταξη στις Ευρω-

34. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," 152.

35. Van Coufoudakis, "The reverse influence phenomenon: The impact of the Greek-American lobby on the foreign policy of Greece," στο *Diasporas in World Politics. The Greeks in comparative perspective,* Dimitris Constas και Athanasios Platias eds. (London: The Macmillan Press, 1993), 65.

36. Με δεδομένη την άνοδο του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα και με αφορμή το διάλογο για τις αμερικανικές βάσεις στη χώρα, ο Ιάκωβος γράφει «με πόνο ψυχής» ("Hoping that you fully understand my pain and agony") στο Σύμβουλο Εθνικής Ασφάλειας των ΗΠΑ Robert McFarlane, συστήνοντάς του να λειτουργήσει με σύνεση και αυτοσυγκράτηση. Εκείνος τον καθησυχάζει λέγοντας ότι δεν θα υπάρξει κάποια αρνητική για την Ελλάδα πολιτική και ότι εργάζεται για τη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων προσβλέποντας στη συνεργασία του Αρχιεπισκόπου. Αμφότερες οι επιστολές (η πρώτη με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1984 και η δεύτερη 30 Ιουλίου 1984) στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα επί πανανθρωπίνων δικαιωμάτων και εθνικών θεμάτων. Ανέκδοτη αλληλογραφία Ιακώβου με τους Προέδρους των Η.Π.Α. και Προέδρους και Πρωθυπουργούς της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2008), 327-28.

παϊκές Κοινότητες με τη βεβαιότητα ότι έτσι θα θωρακιστεί η άμυνα της χώρας.

Στις 15 Νοεμβρίου 1983, όμως, η ψευδαίσθηση της ασφάλειας κατέρρευσε γκρεμίζοντας τις βεβαιότητες πάνω στις οποίες είχε οικοδομηθεί η αδέσμευτη πολιτική της προηγούμενης διετίας.[37] Ο κατεχόμενος βορράς στην Κύπρο ανακήρυξε την ανεξαρτησία του με το όνομα «Τουρκική Δημοκρατία Βορείου Κύπρου» (ΤΔΒΚ) και η κυβέρνηση Παπανδρέου ήλθε σε πολύ δύσκολη θέση μπροστά στο ενδεχόμενο μιας εθνικής ήττας, στην περίπτωση που η νέα κρατική οντότητα αναγνωριζόταν διεθνώς και κυρίως από την Αμερική. Η νέα αυτή πρόκληση του Κυπριακού ανέδειξε με τον πιο σαφή τρόπο την αξία των πολιτικών ερεισμάτων στην Αμερική.[38]

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο Ιάκωβος αντέδρασε πιο γρήγορα από την ελληνική κυβέρνηση, αναλαμβάνοντας δικές του πρωτοβουλίες. Την ίδια ημέρα (15/11) συνάντησε τον γενικό γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών Χαβιέ Πέρεζ ντε Κουέγαρ (Javier Pérez de Cuéllar)[39] και στη συνέχεια ταξίδεψε έως την Ουάσιγκτον, όπου έγινε δεκτός –παρά την απρογραμμάτιστη επίσκεψη– από τον υπουργό Εξωτερικών Τζορτζ Σουλτζ (George Shultz).[40] Ο Ιάκωβος ανέφερε στον Σουλτζ ότι ο σκοπός της επίσκεψης του ήταν να εκφράσει τη διαμαρτυρία των Αμερικανών πολιτών ελληνικής καταγωγής για την ανακήρυξη της ΤΔΒΚ και να του ζητήσει να μην αναγνωρίσει το κράτος αυτό.[41] Ενίσχυσε το επιχείρημά του με την υπενθύμιση ότι πιθανή αναγνώριση ίσως αναβιώσει τις ημέρες του 1974, όταν δεκάδες χιλιάδες Ελληνοαμερικανοί διαδήλωναν μπροστά από το Καπιτώλιο υπέρ της εφαρμογής του αμερικανικού νόμου και της επιβολής εμπάργκο πώλησης όπλων στην Τουρκία ως απάντηση στην παράνομη χρήση αμερικανικού οπλισμού κατά την εισβολή στην Κύπρο.[42]

Πίσω από το πέπλο της πολιτικής διάστασης, όμως, δεδομένης της κυβερνητικής αλλαγής στην Ελλάδα, ο Ιάκωβος υπενθύμισε ότι η αναγνώριση της

37. Είναι αξιοσημείωτο ότι, σύμφωνα με τον πρέσβη Ζαχαράκη, παρά την επιμονή ορισμένων διπλωματικών πηγών σε όλη τη διάρκεια του 1983 ότι ο Ντενκτάς σκόπευε να προβεί σε μονομερή ανακήρυξη (Unilateral Declaration of Independence–UDI), ο Παπανδρέου θεωρούσε κάτι τέτοιο «απίθανο». Χρήστος Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο–ειδικού χειρισμού. Κατάθεση μνήμης και στοχασμών 1979-2004* (Αθήνα: Λιβάνης, 2008), 222.

38. Παπαχελάς, «Ο Ιάκωβος που γνώρισα».

39. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 104.

40. Γιώργος Μαλλούχος, επιμ., *Το ΒΗΜΑ–90 χρόνια* (Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2012), τ. Ζ, 57.

41. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 104.

42. Paul Watanabe, "Ethnicity and Foreign Policy: Greek-American Activism and the Turkish Arms Ban," στο *Diasporas in World Politics,* 33.

ΤΔΒΚ θα είχε δυσμενείς συνέπειες για την αμερικανική στρατηγική στα Βαλκάνια, διότι πιθανώς θα εξωθούσε την ελληνική κοινωνία σε ακόμα πιο οξύ αντιαμερικανισμό. Αυτό που απέφυγε η αμερικανική εξωτερική πολιτική τη δεκαετία του 1960 –την άνοδο της Αριστεράς στην κυβέρνηση– συνέβη μόλις το 1981, επομένως η όξυνση της αντιπαράθεσης θα μπορούσε να στείλει τη χώρα πιο κοντά στη Σοβιετική Ένωση.

Την ίδια στιγμή η Αμερική, ως ηγέτιδα του ελεύθερου κόσμου, θα παρείχε πολιτική κάλυψη στην εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στην Κύπρο, την οποία είχε ήδη καταδικάσει ως παράνομη το Κογκρέσο με την επιβολή του τριετούς εμπάργκο. Αυτές οι παρατηρήσεις, που επισημάνθηκαν από τον Ιάκωβο, σε συνδυασμό με τα ανοικτά μέτωπα σε χώρες του Τρίτου Κόσμου (στην κεντρική Αμερική και την Αφρική),[43] βοήθησαν ώστε οι ΗΠΑ να μην οδηγηθούν σε μια μεγάλη αντίφαση με την αναγνώρισης της ΤΔΒΚ.

Ο Ιάκωβος έστειλε τηλεγράφημα στον ίδιο τον Ρήγκαν, με το οποίο του ζήτησε να εμποδίσει τη διεθνή αναγνώριση της Βόρειας Κύπρου, γεγονός που θα συνιστούσε «θανάσιμο κτύπημα στη δημοκρατία, στη δικαιοσύνη και στην ειρήνη, για τις οποίες μάχεται η Αμερική».[44] Απαντώντας την 1η Δεκεμβρίου, ο υφυπουργός Εξωτερικών Ρίτσαρντ Μπαρτ (Richard Burt) έγραψε στον Ιάκωβο ότι καταδικάζει απερίφραστα τη μονομερή πράξη των Τουρκοκυπρίων επειδή υπονομεύει τις επίμονες προσπάθειες του γενικού γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών κι ακόμη του επισήμανε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν πιέσει και άλλες χώρες –τις οποίες απέφυγε να κατονομάσει– να πράξουν αναλόγως.[45] Σε συνέχεια την επιστολής αυτής, ο ίδιος ο πρόεδρος Ρήγκαν έκρινε σκόπιμο να διαβεβαιώσει γραπτώς τον Ιάκωβο ότι σε κατ' ιδίαν συναντήσεις με τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας Σπύρο Κυπριανού και τον υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας Ιλτέρ Τουρκμέν (İlter Türkmen) αποσαφήνισε την αντίθεσή του στην ανακήρυξη του ψευδοκράτους,[46] ενώ

43. Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα κι Εξωτερική Πολιτική, 1945-2002* (Αθήνα: Ποιότητα, 3η έκδ. 2006), 356.

44. Τηλεγράφημα του Ιακώβου στον πρόεδρο των ΗΠΑ με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1983. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 311.

45. "We have condemned this unilateral act by the Turkish Cypriots, which we consider most unhelpful to the laudable efforts of the UN Secretary General to make progress towards a just and lasting settlement to the Cyprus problem. The U.S. will not recognize the new entity and we have strongly urged other countries not to do so. We joined Greece and Cyprus in supporting the UN Security Council Resolution urging reversal of the declaration of the Turkish Cypriots and support for the UN Secretary General's good offices role." Η επιστολή με ημερομηνία 1η Δεκεμβρίου 1983, ΙΚΚ: 44.-251.

46. "I have made clear our opposition to the Turkish Cypriot declaration of statehood," γράφει ο πρόεδρος Reagan. Η επιστολή του Reagan στον Ιάκωβο, με ημερομηνία 1η Φεβρουαρίου

στην Ελλάδα ο πρεσβευτής των ΗΠΑ Μοντίγκλ Στερνς (Monteagle Stearns) ενημέρωσε αυτοπροσώπως τον Παπανδρέου για τις εξελίξεις.[47]

Ο Έλληνας πρωθυπουργός αιφνιδιάστηκε από την εξέλιξη του Κυπριακού και «πρόδηλα σοκαρισμένος»[48] έσπευσε να πέμψει τον υπουργό Εξωτερικών Χαραλαμπόπουλο στην Αμερική, ο οποίος όμως έφτασε στην Ουάσιγκτον αφού είχε διευθετηθεί η υπόθεση και περιορίστηκε σε αναμνηστικές φωτογραφίες με τον Σουλτζ για τα εξώφυλλα των εφημερίδων.[49]

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Ανδρέας Παπανδρέου τηλεφώνησε για πρώτη φορά στον Αρχιεπίσκοπο, τον συνεχάρη γι' αυτή την «εθνική επιτυχία» και του απηύθυνε επίσημη πρόσκληση να έρθει στην Αθήνα για να συζητήσουν «το δέον γενέσθαι μετά από αυτή την «αστραπιαία ενέργειά του».[50] Ως αποτέλεσμα αυτής της επικοινωνίας, στις 29 Νοεμβρίου ο Ιάκωβος, συνοδευόμενος από εκπροσώπους ελληνοαμερικανικών οργανώσεων, έγινε δεκτός στην Αθήνα –με τιμές πρωθυπουργού– για να διαβουλευτεί με τον Παπανδρέου σχετικά με τη δραστηριότητα της Ομογένειας με σκοπό την κλιμάκωση των ενεργειών που θα συνεισέφεραν στην εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ για την Κύπρο. Εκτός από τον Παπανδρέου, ο Ιάκωβος συνάντησε τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας Σπύρο Κυπριανού.[51] Με αυτό τον τρόπο, όπως υποστηρίζει ο Μαλλούχος, ο Παπανδρέου αναγνώρισε ρητά ως λανθασμένη την έως τότε άποψή του.[52]

Η εποχή του ρεαλισμού

Το αποτέλεσμα που προέκυψε μετά τα γεγονότα του 1983 ήταν η μετατόπιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς το ορθολογικότερο. Οι πληροφορίες που υπήρχαν για τις τουρκικές προθέσεις δεν είχαν αξιολογηθεί με τη δέουσα προσοχή, οι αρμόδιες υπηρεσίες δεν ήταν σε εγρήγορση και ο ελληνοαμερικανικός παράγοντας, ως βραχίονας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, είχε απομονωθεί. Ο Ιάκωβος, από την άλλη, εμφανίστηκε αυτόκλητα κι αιφνιδιαστικά κι ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά του αμερικανικού πολιτικού συστήματος αποτρέποντας το χειρότερο για την Ελλάδα. Ο Παπανδρέου κα-

1984, προωθήθηκε εμπιστευτικά στον πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή, ΙΚΚ: 44.-253.

47. Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο,* 228.
48. Ζαχαράκις, *ό.π.,* 226.
49. *Το Βήμα,* 20 Νοεμβρίου 1983.
50. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 105.
51. ΙΚΚ, τ. 12, 1996, σ. 343.
52. Μαλλούχος, *Το ΒΗΜΑ,* 57.

τάλαβε στην πράξη τη σημασία διατήρησης των ισορροπιών που προσφέρει μια πολιτική «ζώνη ασφαλείας». Η πρόσκληση που απηύθυνε, η οποία αποτελούσε και μία ακόμη τυπική αναγνώριση του Ιακώβου ως ηγετικού παράγοντα του Ελληνισμού της Αμερικής, σηματοδότησε την εντατικοποίηση της επικοινωνίας και την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του Αρχιεπισκόπου.

Με την ίδια ετοιμότητα ο Ιάκωβος έγραψε και πάλι στον Ρήγκαν, όταν εκείνος απηύθυνε δημόσια δήλωση για την κατάσταση στην Κύπρο, τον Μάιο του 1984. Συγκεκριμένα, ύστερα από συνάντηση της αρμόδιας διακομματικής επιτροπής του Κογκρέσου, ο πρόεδρος θέλησε να εκφράσει την αναγκαιότητα υπερψήφισης των κονδυλίων βοήθειας στην Τουρκία, ποσοστό των οποίων είχε καταψηφιστεί κάτω από την πίεση του ελληνοαμερικανικού λόμπι τους προηγούμενους μήνες. Στις 8 Μαΐου δήλωσε απογοητευμένος που σημαντική χρηματοδότηση προς την Τουρκία, σχετική με τις ανάγκες του ΝΑΤΟ, διακόπηκε με την προοπτική να προχωρήσει η επίλυση του Κυπριακού. Μην έχοντας άλλο μέσο, κινητοποίησε και πάλι τη διπλωματία και πρότεινε

> «αντί να τιμωρήσουμε την Τουρκία, ας εστιάσουμε την εποικοδομητική ενέργεια σε τρόπους ενθάρρυνσης των πλευρών στην Κύπρο, καθότι εκεί πρωτίστως πρέπει να λυθούν οι διαφορές. …Ζητούμε από το Κογκρέσο… να άρει τιμωρητικούς όρους σε αυτή την βοήθεια. …Είμαι προετοιμασμένος να εργαστώ με το Κογκρέσο στην άμεση δέσμευση για ένα Ταμείο Ειρήνης και Ανοικοδόμησης $250 εκ.».[53]

Την επόμενη κιόλας ημέρα, ο Ιάκωβος του υπέβαλε συγκεκριμένες ενστάσεις σε αυτές τις δηλώσεις: το Κυπριακό δεν έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως ένα πρόβλημα που θα λύσουν οι δύο κοινότητες –η τουρκική με 18% και η ελληνική με 80% του πληθυσμού αντίστοιχα– αλλά θα έπρεπε να είναι έγνοια των τριών εγγυητριών κρατών, συμπεριλαμβανομένης της Μεγάλης Βρετανίας. Αυτό το πρόβλημα έπρεπε να λυθεί στη βάση της δικαιοσύνης και της ελευθερίας και οι προτάσεις του προέδρου να συνάδουν με αυτές τις αξίες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την ίδρυση ταμείου με χρήματα των Αμερικανών φορολογουμένων για καταστροφές που προκάλεσε η πολεμική μηχανή της Τουρκίας το 1974.[54]

53. Ronald Reagan, "Statement on the Situation in Cyprus," May 8, 1984. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39878.

54. Τηλεγράφημα του Αρχιεπισκόπου στον πρόεδρο των ΗΠΑ με ημερομηνία 9 Μαΐου 1984, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 322.

Η δεύτερη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ

Το 1985 το ΠΑΣΟΚ κέρδισε και πάλι τις εκλογές και καθιερώθηκε ως μια σταθερή πολιτική δύναμη στην Ελλάδα. Καθώς η ακραία και ριζοσπαστική πολιτική ρητορική εγκαταλείφθηκε[55] και η πόλωση έδωσε τη θεση της στη συνειδητή –αν και αργή– προσαρμογή στους ρεαλιστικούς στόχους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι διμερείς σχέσεις με τις ΗΠΑ αναπτύσσονταν κατά την περίοδο αυτή «υπό τον εύγλωττο τίτλο των ήρεμων νερών».[56] Στο νέο πλαίσιο, ο Ιάκωβος προσέγγισε τον Παπανδρέου, εκθέτοντας μια σειρά από ανησυχίες γύρω από τις ανοικτές υποθέσεις της χώρας. Για παράδειγμα, εξακολουθούσε να αισθάνεται ανασφάλεια για τη σταθερότητα της πορείας ενσωμάτωσης της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο, δεδομένων των πολιτικών τοποθετήσεων που συνέχιζαν να εξωτερικεύονται από διάφορες κυβερνητικές πλευρές, και για να τονίσει το μήνυμά του υποστήριξε ότι η Δύση είναι παιδί της Ελλάδας. Παράλληλα, του έγραψε με νόημα ότι «όλοι οι δρόμοι περνούν από την Αθήνα και την Ουάσιγκτον»,[57] υπονοώντας ότι η προοπτική βελτίωσης των σχέσεων της ελληνικής κυβέρνησης με την αμερικανική θα ήταν αμοιβαία επωφελής. Για τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο ίδιος ο Ιάκωβος από την Αμερική είπε ότι εμπνέονταν από το αίσθημα υποχρέωσης όχι μόνο να κάνει γνωστή στην αμερικανική κοινωνία την ύπαρξη της ελληνοαμερικανικής κοινότητας, αλλά ακόμη για να ενισχύσει τη φωνή και τη γνώμη της, η οποία είχε ιερό χρέος να στηρίξει την Ελλάδα:

> «Δυνάμεθα σήμερον ως Ομογένεια ηνωμένη ψυχικώς να αμυνθώμεν, αλλά και να προβάλωμεν μετά δυνάμεως τα δίκαια της Ελλάδος. Αυτό δεν σημαίνει ότι επιτυγχάνομεν πάντοτε. Εκείνο που επιτυγχάνομεν είναι ότι τυγχάνομεν της προσοχής που αναμένουμε ή και απαιτούμεν».[58]

Συμπλήρωσε δε ότι, καθώς εκκρεμούσαν σημαντικά ζητήματα άμεσου ελληνικού ενδιαφέροντος (το αίτημα περί αναλογίας 7 προς 10 στην αμερικανι-

55. Akis Kalaitzidis και Nikolaos Zahariadis, "Papandreou's NATO Policy: Continuity or Change?," *Journal of the Hellenic Diaspora* 23 (March 1997): 105-16.

56. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 306.

57. Με την ευκαιρία της ονομαστικής εορτής του πρωθυπουργού, τον Νοέμβριο του 1984, του εύχεται εκφράζοντας ανοικτά την αγωνία του για το αν ο Παπανδρέου εξακολουθεί να πιστεύει αυτό που ένα χρόνο νωρίτερα του είχε πει, ότι δηλαδή η Ελλάδα «ανήκει στη Δύση». Επιστολή του Αρχιεπισκόπου από 16 Νοεμβρίου 1984, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 957-60.

58. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 14 Μαΐου 1986, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 968-69.

κή βοήθεια για εξοπλισμούς με την Τουρκία, εμπορικές συναλλαγές, επιχειρούμενη τουρκική εκμετάλλευση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων), για να μπορέσει να δράσει η Ομογένεια πιο αποτελεσματικά έπρεπε η πολιτικής τής ελληνικής κυβέρνησης να προχωρήσει σε αλλαγές στο θέμα της τρομοκρατίας και στη συμβολική επανεγκατάσταση του αγάλματος του Τρούμαν.[59]

Παράλληλα, δε δίστασε να ζητήσει τη μεσολάβηση του πρωθυπουργού όταν τον χρειάστηκε, όπως για παράδειγμα όταν προέκυψε ένα ζήτημα με τη δημιουργία κοινοτικών σχολείων στον Καναδά, που ανταγωνίζονταν τα σχολεία της Αρχιεπισκοπής, με κίνδυνο κομματικοποίησης και διάσπασης της κοινότητας. Στο όνομα της ενότητας, του ζήτησε να πέμψει τον υπουργό Παιδείας, ώστε να ζητήσει από τις ελληνικές κοινότητες να συνεργάζονται με τις εκκλησιαστικές αρχές για να σταματήσει αυτή η διαίρεση.[60]

Ο Παπανδρέου με τη σειρά του συνεχάρη προσωπικά τον Αρχιεπίσκοπο – και στο πρόσωπό του όλους τους Έλληνες της Αμερικής– για την καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως ημέρας εορτασμού των ΗΠΑ.[61] Ο Ιάκωβος αισθάνθηκε ιδιαίτερα υπερήφανος για την επιτυχία αυτή[62] κι εξέφρασε την άποψη ότι έτσι προσφέρει «την ελάχιστη υπηρεσία στην Ελλάδα»,[63] αφού πέραν της ανύψωσης της ελληνικής σημαίας παρατίθενται επίσημες δεξιώσεις στον Λευκό Οίκο για τους αντιπροσώπους της Ελλάδας, δίνοντάς τους την ευκαιρία να

59. Αναφορικά με την τρομοκρατία, παραμένει ανεξέλεγκτη η δράση της οργάνωσης «17 Νοέμβρη». Την επανεγκατάσταση του αγάλματος του Τρούμαν είχε απορρίψει το Δημοτικό Συμβούλιο Αθηναίων. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.*

60. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 969.

61. Το Κογκρέσο, με το νόμο PL 99-532, ανακήρυξε την 25η Μαρτίου ως ημέρα εορτασμού της ελληνικής και της αμερικανικής δημοκρατίας. Το κείμενο (Proclamation) αναφέρει: "The Congress, by Public Law 99-532, has designated March 25, 1987, as 'Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy' and has authorized and requested the President to issue a proclamation in observance of this event. Now, therefore, I, Ronald Reagan, President of the United States of America, do hereby proclaim March 25, 1987, as Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy, and I urge all Americans to join in appropriate ceremonies and activities to salute the Greek people and Greek independence," στο Ronald Reagan, "Proclamation 5623–Greek Independence Day: A National Day of Celebration of Greek and American Democracy, 1987," March 24, 1987. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project. http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=34015.

62. Ο Reagan τον ενημερώνει με επιστολή από 19 Δεκεμβρίου 1986 ότι υπέγραψε τον σχετικό νόμο «εορτασμού της ελληνικής και της αμερικανικής Δημοκρατίας» και συγχαίρει τον ίδιο και τους Ελληνοαμερικανούς για την επιτυχή προσπάθειά τους. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 347.

63. Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 96.

συναντηθούν και να συνομιλήσουν, έστω και για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, με τον πρόεδρο.

Εξάλλου, ο πρωθυπουργός τον παρακάλεσε «να επιτευχθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κινητοποίηση των ομογενών και των φίλων για τον περιορισμό της αμερικανικής βοήθειας στην Τουρκία, την διατήρηση της αναλογίας 7 προς 10 και την εντατικοποίηση των προσπαθειών για το Κυπριακό».[64] Η απάντηση του Ιακώβου στην παράκληση του Έλληνα πρωθυπουργού αναφορικά με τον περιορισμό στους τουρκικούς εξοπλισμούς είχε στοιχεία γλαφυρότητας, καθώς του υπενθύμιζε ότι ο αγώνας των Ελληνοαμερικανών κατά της Τουρκίας σε αυτό το πεδίο ξεκίνησε το 1974 και συνεχιζόταν ακόμα, παρά τα πολλά «εμπόδια» που υπήρχαν.[65]

Η κρίση του Μαρτίου 1987

Ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Τουργκούτ Οζάλ (Turgut Özal) ήθελε να εκκινήσει το διάλογο με τον Παπανδρέου με σκοπό την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών, αλλά εκείνος αρνείτο. Όταν επισκέφθηκε τη Νέα Υόρκη, τον Μάρτιο του 1985,[66] ο Οζάλ προσκάλεσε τον Ιάκωβο για να συζητήσουν την ανάγκη εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων,[67] με τη σκέψη ότι οι δύο λαοί έπρεπε να λησμονήσουν το παρελθόν και να εργαστούν με αφοσίωση για ένα καλύτερο μέλλον και του ζήτησε να μεσολαβήσει στον Παπανδρέου για να δεχτεί να ξεκινήσει ο διάλογος.

64. Επιστολή του Παπανδρέου στον Ιάκωβο από 18 Φεβρουαρίου 1987, Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 972.

65. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 27 Φεβρουαρίου 1987, Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 973.

66. Η επίσκεψη Οζάλ στη Νέα Υόρκη είχε σκοπό την αίτηση δανείου από αμερικανικές τράπεζες. *Τα Νέα της Κυριακής,* 31 Μαρτίου 1985.

67. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης ο Οζάλ, εκτός από τον Ιάκωβο, συναντά και αντιπροσωπεία της ΑΗΕΡΑ. Τόσο από το υπόμνημα του Ιακώβου (GOARCH: 46TO0001_s) όσο και από τα όσα γράφονται στον Τύπο, γίνεται αντιληπτό ότι υποβόσκει ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο ελληνοαμερικανικούς φορείς. Βλ. «Ο Οζάλ συναντάται με τον Ιάκωβο και τους Αχέπανς», *Μακεδονία,* 31 Μαρτίου 1985.

Αυτή η συνάντηση, που απασχόλησε αρκετά τον ελληνικό[68] και τον τουρκικό[69] Τύπο, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον επειδή ο πρωθυπουργός της Τουρκίας υπογράμμισε ότι επιθυμούσε ειλικρινώς την ανάπτυξη καλών σχέσεων με την Ελλάδα και ζήτησε ανοικτά μια συνάντηση με τον Παπανδρέου «όπου και όποτε» εκείνος ορίσει.[70] Ο Ιάκωβος, από την άλλη πλευρά, βρήκε την ευκαιρία να επισημάνει στον Οζάλ ότι ήταν παράδοξο να του ζητά μια τέτοια διαμεσολάβηση ο πρωθυπουργός μιας χώρας, η οποία θεωρούσε τον ίδιο ανεπιθύμητο (persona non grata)[71] και τότε εκείνος του υποσχέθηκε να διευθετήσει αυτή την εκκρεμότητα ώστε να μπορέσει να επισκεφτεί την Τουρκία.

Οι δύο άνδρες διατήρησαν τους διαύλους επικοινωνίας ανοικτούς και μετά τη συνάντηση της Νέας Υόρκης και ο Τούρκος ηγέτης δεσμεύτηκε να επιτρέψει την ανοικοδόμηση του τμήματος του Πατριαρχείου που είχε καεί το 1942 και που όλες οι κυβερνήσεις αρνούνταν μέχρι τότε. Ως προς τις σχέσεις με την Ελλάδα, ο Οζάλ του ζήτησε να προτείνει στον Παπανδρέου μια φόρμουλα διαλόγου, σύμφωνα με την οποία θα άφηναν κατά μέρος τα φλέγοντα και δύσκολα πολιτικά ζητήματα και θα προωθούσαν τη συνεργασία σε θέματα τουρισμού, εμπορίου και πολιτισμού.[72] Ο Παπανδρέου απάντησε στον Ιάκωβο ότι θα δεχόταν να συναντηθεί με τον Οζάλ ή να γίνει ένας διάλογος σε

68. Εκτενείς αναφορές γίνονται σε πολλές κυριακάτικες εφημερίδες: "Οζάλ: θα δω τον Ανδρέα όποτε και όπου θέλει", *Ακρόπολις,* 31 Μαρτίου 1987· «Ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής κ. Ιάκωβος για την συνομιλία του με τον κ. Οζάλ», *Ελεύθερη Ώρα της Κυριακής,* 31 Μαρτίου 1985· «Συνάντηση Ιακώβου–Οζάλ», *Εξπρές,* 31 Μαρτίου 1985· «Ο Ιάκωβος τα είπε με τον Οζάλ», *Έθνος,* 31 Μαρτίου 1985.

69. Ο τουρκικός Τύπος επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Ιακώβου, στο καθεστώς «ανεπιθύμητου» που έχει επιβληθεί από το τουρκικό κράτος και στο ενδεχόμενο να του δοθεί άδεια να επισκεφτεί την Τουρκία. Αναλυτικά ρεπορτάζ με έμφαση στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου αναρτούν οι περισσότερες τουρκικές εφημερίδες, όπως *Milliyet, Cumhuriyet, Günaydın Gazetesi* στις 30 Μαρτίου 1985.

70. «Νέα πρόταση του κ. Οζάλ για την έναρξη του διαλόγου», *Καθημερινή,* 31 Μαρτίου 1985. Βλ. και *Günes,* 31 Μαρτίου 1985.

71. Η Τουρκία φέρεται να έχει κηρύξει ανεπιθύμητο τον Ιάκωβο από το 1964, λόγω ενεργειών του προς τον πρόεδρο Τζόνσον για την προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εντούτοις είναι αμφίβολο αν έχει εκδοθεί κάποιο επίσημο έγγραφο. Βλ. το σημείωμα του Ιακώβου από τη συνάντησή του με τον Οζάλ στις 29 Μαρτίου 1985, στο ξενοδοχείο Waldorf Astoria. Το σημείωμα με ημερομηνία 23 Απριλίου 1985 στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής, GOARCH: 46TO0001_s.

72. Επιστολή του Ιακώβου στον Οζάλ με ημερομηνία 25 Νοεμβρίου 1985, GOARCH: 46DM0002_s.

επίπεδο πρεσβευτών, υπό την προϋπόθεση να μην ετίθετο στη συζήτηση το Κυπριακό.[73]

Ωστόσο, πριν προχωρήσει η προσέγγιση, τον Μάρτιο του 1987, οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας κλιμακώθηκαν επικίνδυνα εξαιτίας της πάγιας διαφοράς των δύο χωρών στο ζήτημα της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου. Αφορμή αποτέλεσε η αίτηση της κοινοπραξίας Ντένισον Μάιλς (Denison Miles Ltd.), η οποία διεξήγαγε έρευνες για πετρέλαιο στα ελληνικά χωρικά ύδατα στο Βόρειο Αιγαίο,[74] να επεκτείνει τη δραστηριότητά της στα 10 ναυτικά μίλια ανατολικά της Θάσου[75] σε μία μη αμφισβητούμενη από τους Τούρκους περιοχή. Το Εθνικό Συμβούλιο της Τουρκίας, σε μια προσπάθεια δημιουργίας τετελεσμένων, διέταξε τον απόπλου του ωκεανογραφικού σκάφους Σισμίκ Ι –με συνοδεία πολεμικών σκαφών– για να διενεργήσει έρευνες και γεωτρήσεις σε αναζήτηση υδρογονανθράκων εντός των ορίων της ελληνικής υφαλοκρηπίδας.[76] Ο Παπανδρέου, σε μια εντυπωσιακή κινητοποίηση «ολόκληρης της πολεμικής μηχανής της χώρας»[77] ανάγκασε την τουρκική πλευρά να ανακαλέσει το σκάφος.[78]

Η σοβαρότητα της κρίσης, που έφερε τις δύο πλευρές στα πρόθυρα πολεμικής σύγκρουσης, επικαιροποίησε το αίτημα του Οζάλ για μία ελληνοτουρκική προσέγγιση σε επίπεδο κορυφής. Ο Ιάκωβος ενθάρρυνε τον Παπανδρέου να τολμήσει το διάλογο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποδεχόταν τετελεσμένα γεγονότα. Του πρότεινε να συμφωνήσει σε ένα χρονοδιάγραμμα αντιμετώπισης των ζητημάτων, θεωρώντας ότι με τη διαλεκτική του θα μπορούσε να επιβληθεί στους Τούρκους, και του υπενθύμισε ότι η Ομογένεια θα του συ-

73. Επιστολή του Ιακώβου στον Ανδρέα Παπανδρέου, στην οποία συνοψίζει τα συμπεράσματα από προηγούμενες συνομιλίες τους. Η επιστολή γράφεται, μαζί με την ανωτέρω επιστολή που στέλνει στον Οζάλ, στις 25 Νοεμβρίου 1985, και το αναφέρει στον Έλληνα πρωθυπουργό. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 964.

74. Η διεξαγωγή των ερευνών γίνεται στο πλαίσιο εφαρμογής της συμφωνίας της κοινοπραξίας με το ελληνικό κράτος από το 1976. Panayotis Dimitrakis, "Greek Military Intelligence and the Turkish Threat," *Journal of Modern Greek Studies* 25 (May 2007): 102.

75. «Η κρίση του '87 και η εικόνα πλήρους πολεμικής ετοιμότητας», *Ελευθεροτυπία,* 31 Μαρτίου 2007.

76. Οι έρευνες από το Σισμίκ θα γίνονταν ανατολικά της Θάσου. Βλ. Ζαχαράκις, *Άκρως απόρρητο*, 358.

77. Γ. Καψής: «Προσχεδιασμένη προβοκάτσια από την τουρκική στρατιωτική ηγεσία και τις ΗΠΑ», *Καθημερινή,* 27 Μαρτίου 2007.

78. Η ελληνική πολεμική προετοιμασία προκάλεσε την παρέμβαση του Οζάλ, ο οποίος νοσηλευόταν σε νοσοκομείο του Λονδίνου λόγω καρδιακού προβλήματος. Άλλωστε, η απόφαση για την έξοδο του Σισμίκ στο Αιγαίο λήφθηκε ερήμην του, ενώ υποβαλλόταν σε χειρουργική επέμβαση. «Η κρίση του '87», *ό.π.*

μπαραστεκόταν όπου καθίστατο απαραίτητο.[79] Ο Παπανδρέου άκουσε με θετική διάθεση την προτροπή του συνομιλητή του, όμως του επανέλαβε την πάγια θέση του ότι η ελληνική πλευρά ήταν πρόθυμη να προσέλθει στην τράπεζα των συζητήσεων εφόσον αφορούσαν νομικά θέματα, όπως η οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας, όπου ήταν δυνατό να εξευρεθεί λύση από ένα ουδέτερο –αναμφισβήτητου διεθνούς κύρους– όργανο, όπως το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, ενώ αρνείτο το διάλογο γύρω από τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας.[80]

Ακολούθησαν νέες επαφές μεταξύ του Παπανδρέου και του Οζάλ μέσω προσωπικής αλληλογραφίας[81] και μετά από λίγους μήνες ο Παπανδρέου δέχτηκε τελικά την πρόσκληση του ομολόγου του αναζητώντας τρόπο οικοδόμησης μιας μόνιμα ειρηνικής σχέσης με την Τουρκία.[82] Ο διάλογος εγκαινιάστηκε στις 30 Ιανουαρίου 1988 στο πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί από την κρίση του Μαρτίου, έναν χρόνο νωρίτερα. Παρά τις αναστολές και την επιφυλακτικότητα, οι δύο ηγέτες συναντήθηκαν στο Νταβός στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού φόρουμ κι εξέφρασαν τη βούλησή τους να βελτιώσουν τις διμερείς σχέσεις ώστε να αποφύγουν αντίστοιχες κρίσεις στο μέλλον. Στο πλαίσιο, που τιτλοφορήθηκε «μη πόλεμος», συμφώνησαν επίσης στην οικοδόμηση μέτρων εμπιστοσύνης. Βέβαια, η τουρκική πλευρά είχε έναν επιπλέον λόγο να επιδιώκει την προσέγγιση, αφού τον Απρίλιο του 1987 κατέθεσε αίτηση ένταξης της Τουρκίας στην ΕΟΚ. Πάντως, το θετικό κλίμα επισφραγίστηκε τον Ιούνιο του 1988, όταν ο Οζάλ επισκέφτηκε την Αθήνα.

Ο Ιάκωβος ενθουσιάστηκε, διότι τα αποτελέσματα της προσέγγισης «ξεπέρασαν τις προσδοκίες του»[83] και συνεχάρη τους δύο πρωθυπουργούς για το «γινάντιο βήμα προς την φιλία και την ειρήνη».[84] Την ίδια περίοδο, σχετικά με συζητήσεις που λάμβαναν χώρα ανεπισήμως, δήλωσε κατά τη διάρκεια μίας συνέντευξης ότι, εν όψει μιας νέας σελίδας στις σχέσεις των δύο χωρών,

79. Επιστολή του Ιακώβου στον Παπανδρέου από 28 Ιουνίου 1987. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 978.

80. Δηλώνει ακόμη τη βούλησή του να συνεχίσει τη σταδιακή βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, με την προϋπόθεση να υπάρχει ισοτιμία και αλληλοσεβασμός. Η επιστολή στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *ό.π.,* 980.

81. Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1949-1988* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1989), 215.

82. Ιωάννα Ηλιάδη, «1987: Όταν η Ελλάδα πήγαινε για πόλεμο», *Έθνος,* 23 Νοεμβρίου 2010.

83. Η έκφραση στο τηλεγράφημα του Ιακώβου στον πρωθυπουργό της Ελλάδας, με ημερομηνία 17 Φεβρουαρίου 1988, GOARCH: 46DM0001.

84. Τηλεγράφημα συγχαρητηρίων σε Παπανδρέου και Οζάλ, με ημερομηνία 1η Φεβρουαρίου 1988, GOARCH: 46DM0023_s.

θα αποδεχόταν το ρόλο του διαμεσολαβητή στα ελληνοτουρκικά, αν του ζητείτο και από τις δύο πλευρές.[85] Με την παρέμβασή του και την υποστήριξή του σε αυτές τις διεργασίες, η τουρκική *Χουριέτ* τον χαρακτήρισε «αρχιτέκτονα» του Νταβός,[86] ενώ ο *Εθνικός Κήρυκας* τον κατηγόρησε ότι προσπαθούσε να κερδίσει τις εντυπώσεις στις δύο χώρες, γιατί αποσκοπούσε να εκλεγεί Οικουμενικός Πατριάρχης.[87]

Ένα μήνα μετά τη συνάντηση των δύο ηγετών, ασκώντας προσωπική διπλωματία, συνάντησε τον Οζάλ στην Κωνσταντινούπολη (στο μεταξύ ο Οζάλ έχει άρει το καθεστώς του ανεπιθύμητου για τον Ιάκωβο)[88] και του έθεσε δύο ζητήματα:[89] την επιστροφή των 12.000 εξαναγκασθέντων σε φυγή από την Πόλη Ελλήνων υπηκόων το 1964, ώστε να εκποιήσουν της περιουσίες τους, και την επαναλειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Ο Οζάλ επιφυλάχθηκε να εξετάσει τα αιτήματα αυτά, πρόσθεσε πάντως κάτι πρωτόγνωρο για Τούρκο πρωθυπουργό: ότι τον θεωρούσε φίλο και ότι χρειαζόταν τη συμβουλή του.[90] Σε άλλη επικοινωνία μαζί του, εν όψει της επίσκεψης του Οζάλ στην Αθήνα, τον ενθάρρυνε λέγοντας ότι όλα τα προβλήματα μπορούσαν να λυθούν με σύνεση και καλή βούληση. Παρά τις αβρότητες, τόνισε με νόημα ότι ο δρόμος θα έχει ούτως ή άλλως πολλά εμπόδια και τον συμβούλευσε να μην αφήσει κανέναν να προσθέσει περισσότερα, δείχνοντας τις εσωτερικές διαστάσεις της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής.[91]

Στον Παπανδρέου πρότεινε να προχωρήσει «θαρρετά και σταθερά πάνω στον δρόμο που χαράχτηκε στο Νταβός και στις Βρυξέλλες», δηλώνοντας

85. Συνέντευξη του Ιακώβου στην ομογενειακή εφημερίδα *The Greek American,* 13 Φεβρουαρίου 1988.

86. *Hürriyet,* 16 Φεβρουαρίου 1988.

87. Θεόδωρος Καλμούκος, «Νταβός και κέρδη–Οι βαθύτερες επιδιώξεις του αρχιεπισκόπου Αμερικής κ. Ιακώβου», *Εθνικός Κήρυκας,* 29 Φεβρουαρίου 1988.

88. Βλ. σημ. 69.

89. Επιστολή στον Οικουμενικό Πατριάρχη με κοινοποίηση στον Ανδρέα Παπανδρέου αναφορικά με την παρακολούθηση του Συμποσίου για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στην Κωνσταντινούπολη. Στο περιθώριο της εκδήλωσης έχει προσωπική συνάντηση με τον Οζάλ. Η επιστολή, με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1988, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 984-89. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ιάκωβος δεν ενημέρωνε τον Πατριάρχη για όλες τις κινήσεις του. Για παράδειγμα, για την προαναφερθείσα σύσκεψη με τον Οζάλ στη Νέα Υόρκη, τον Μάρτιο 1985, δε ζητήθηκε η άδεια της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής.

90. Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 984.

91. "The road will be full of obstacles. Try to allow no one to add to the existing ones. Ethnic pride should concede for the welfare of all. Territories, territorial waters and skies are to unite us. Not to divide us further." Επιστολή του Ιακώβου στον Οζάλ, με ημερομηνία 2 Μαΐου 1988, GOARCH: 46DM0011_s.

βέβαιος πως θα συνεχίσει «το έργο τού μεγάλου Βενιζέλου για την πατρίδα και την φυλή».[92] Ακόμη, τον ενημέρωσε για τις θέσεις που του εξέφρασε ο Οζάλ –ως προς την πορεία και την ουσία των διμερών ζητημάτων– σε προσωπική τους συνομιλία, κρίνοντας ότι ήταν η καλύτερη στιγμή, λόγω της παρουσίας των δύο συγκεκριμένων προσώπων στην ηγεσία της Ελλάδας και της Τουρκίας, «να τεθούν τα θεμέλια μιας βραδείας μεν σταθεράς όμως θεμελίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων».[93]

Εντούτοις, το 1989 ήταν έτος εκλογών στην Ελλάδα και το ΠΑΣΟΚ, όπως και η χώρα, συγκλονίστηκε από τις αποκαλύψεις μεγάλων σκανδάλων. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση «πάγωσε» λόγω των γεγονότων, ωστόσο τα βήματα που είχαν γίνει μέχρι εκείνο το σημείο βελτίωσαν σημαντικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Σε αυτή την εξέλιξη ξεχωρίζει η συμβολή του Ιακώβου, ο οποίος λειτούργησε ως μεσολαβητής διευκολύνοντας σημαντικά την επικοινωνία μεταξύ των δύο ηγετών μετά από μία περίοδο κρίσης και υψηλής έντασης. Το γεγονός ότι είχε αναπτύξει στενή σχέση με τους δύο πρωθυπουργούς, ήταν ουδέτερος παράγοντας και γνώριζε καλά τα διμερή ζητήματα, κατέστησε τον Ιάκωβο έναν αξιόπιστο δίαυλο, μέσω του οποίου οι δύο πλευρές μπόρεσαν να ξεπεράσουν τις αγκυλώσεις της επίσημης πολιτικής και να διευκολύνουν τη μεταξύ τους συνεννόηση. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι οι διαστάσεις που λαμβάνει η εξωτερική πολιτική μπορούν να ξεφύγουν από το καθιερωμένο πλαίσιο των διμερών επαφών και μπορεί να εμπλέξουν περισσότερους παράγοντες στο βαθμό που διευκολύνουν την εξεύρεση λύσης. Εν προκειμένω, η παρουσία μιας πληθωρικής προσωπικότητας, όπως του

92. Επστολή του Ιακώβου στον Ανδρέα Παπανδρέου με ημερομηνία 9 Μαρτίου 1988, στο Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, *Τα άπαντα,* 994.

93. Επιστολή στον Παπανδρέου, με συνημμένο το απόρρητο πρακτικό της συνομιλίας (πιθανότατα διά τηλεφώνου), που είχε ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος με τον Οζάλ. Σύμφωνα με το πρακτικό, ο Τούρκος πρωθυπουργός επιμένει σε έναν βραδύ και προσεκτικό ρυθμό, που θα βασίζεται από τη μια στην προσπάθεια αλληλοκατανόησης των θέσεων κάθε πλευράς και από την άλλη στην αποφυγή εσωτερικής πολιτικής εκμετάλλευσης των υπό συζήτηση διαφορών. Υπογραμμίζει ότι οι δυσκολίες είναι η εγγύτητα των ελληνικών νησιών προς τις τουρκικές ακτές, η πιθανότητα επέκτασης της αιγιαλίτιδας ζώνης στα 12 μίλια, το γεγονός ότι ο ελληνικός εναέριος χώρος εκτείνεται στα 10 μίλια, ο καθορισμός της υφαλοκρηπίδας και ο εξοπλισμός των νησιών. Ως προς το Κυπριακό, δεν το θεωρεί ελληνο-τουρκικό θέμα, αλλά κατ' αρχήν ζήτημα της ίδιας της Κύπρου, εξισώνοντας έτσι τις δύο κοινότητες. Δεν είναι αρνητικός στη μείωση των στρατευμάτων στο νησί, αλλά δε σκέπτεται επιστροφή κατεχόμενων εδαφών. Θα δεχόταν να συναντηθεί με τον Κύπριο πρόεδρο Βασιλείου μόνο εφόσον οι δύο Κύπριοι ηγέτες καταλήξουν σε κάποιο σχέδιο συμφωνίας. Επίσης, δηλώνει ότι η ενταξιακή πορεία της Τουρκίας δεν θα πρέπει να απειλείται από το ελληνικό βέτο ούτε να εμφανίζεται η αρνησικυρία ως διαπραγματευτικό χαρτί, διότι αυτή η τακτική «θα ωθούσε εις άλλας σκέψεις ή αντιδράσεις». Η επιστολή έχει ημερομηνία 6 Ιουνίου 1988 και το πρακτικό 3 Ιουνίου 1988. Βρίσκονται στο Μαλλούχος, *Εγώ, ο Ιάκωβος,* 282-86.

Ιακώβου, στην Αρχιεπισκοπή Αμερικής συνδύαζε το κύρος και τις ικανότητες που χρειάζονταν οι δύο πλευρές για να διεξάγουν ένα διάλογο ομαλοποίησης των επαφών και προετοιμασίας της διπλωματικής οδού. Από την πλευρά του ο Ιάκωβος έθεσε στην κρίση των συνομιλητών του τα προβλήματα, όπως τα αντιλαμβανόταν εκείνος. Η πιθανή φιλοδοξία του να εκλεγεί Οικουμενικός Πατριάρχης, όπως γράφτηκε, θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις πολιτικής σταθερότητας, να επισφραγίσει τη νέα συνεργασία. Ωστόσο, ακολούθησε η πολιτική μετάβαση στην Ελλάδα (και λίγο αργότερα και στην Τουρκία) που άλλαξε τις προτεραιότητες και ματαίωσε αυτή την προσδοκία.

Συμπεράσματα

Στην περίοδο που εξετάστηκε πιο πάνω, ο Παπανδρέου αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς διαχειρίζεται προσωπικά το συγκεκριμένο χαρτοφυλάκιο. Την ίδια στιγμή που επιχειρείται –έστω και φραστικά– η αποσύνδεση της νέας κυβέρνησης από τη ρητορική της προηγούμενης, κάθε συζήτηση με την Τουρκία θεωρείται κατ' αρχήν επικίνδυνη, υπό το φόβο ότι μπορεί να οδηγήσει σε ολική ανατροπή του στατους κβο στο Αιγαίο. Η Τουρκία, αντίστοιχα, αρνείται να κάνει οποιαδήποτε παραχώρηση καλής θέλησης, όπως η απόσυρση των στρατευμάτων της από την Κύπρο, με αποτέλεσμα η αμοιβαία επιμονή των δύο χωρών στις μαξιμαλιστικές τους θέσεις να οδηγήσει σε αδιέξοδο και σοβαρή ένταση. Οι ασθενικές προσπάθειες εφαρμογής ενός μορατόριουμ έχασαν το νόημά τους το 1983 με την ανακήρυξη της ΤΔΒΚ.

Ο Ιάκωβος, όπως μας εξηγεί η ΠΘ, επισήμανε στον Παπανδρέου την πολιτική διάσταση που δεν μπορούσε να αγνοήσει. Η κυβέρνηση δεν θα ήθελε να χρεωθεί την de jure διχοτόμηση της Κύπρου, όπως δεν θα μπορούσε να αντέξει την υποβάθμιση της θέσης της στον ανταγωνισμό με την Τουρκία για το Αιγαίο. Μετά τον αιφνιδιασμό του Νοεμβρίου 1983, οι διαθέσιμες επιλογές του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν ελάχιστες και η μόνη «αντισταθμιστική» (compensatory) ήταν η υποχώρηση από τη σκληρή ρητορική και η συμφιλίωση με τον αμερικανικό παράγοντα, συμπεριλαμβανομένου –κυρίως– του ελληνοαμερικανικού. Η ανέλπιστη συμπαράσταση του Ιακώβου, ο οποίος κατ' ουσίαν αφύπνισε το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, έδωσε την ευκαιρία στην Ελλάδα να επιλέξει και πάλι την ασφάλεια κατανοώντας ότι η διεθνής συνεργασία, στο πλαίσιο του δυτικού συνασπισμού, δεν ήταν επιλογή αλλά προϋπόθεση για την επιτυχία των εθνικών αιτημάτων της.

Στην πορεία ο Παπανδρέου βελτίωσε τη σχέση του με τον Ιάκωβο και, παρά τα όσα είχαν λεχθεί από το περιβάλλον του για τον Αρχιεπίσκοπο, διατήρησε συχνή επικοινωνία μαζί του και άκουγε τη γνώμη του. Έτσι, ενώ αρχι-

κά ενήργησε με βάση την εξυπηρέτηση εσωτερικών σκοπιμοτήτων προσπαθώντας να διαφοροποιηθεί από την ψυχροπολεμική στοίχιση πίσω από την ηγεμονία των ΗΠΑ, σύντομα αντιλήφθηκε τους περιορισμούς που έθετε το ίδιο το διεθνές σύστημα, επαληθεύοντας κατά κάποιον τρόπο τη νεορεαλιστική θεωρία του Waltz.[94]

Μετά την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ, το 1985, ο Παπανδρέου καθιερώνεται στην εσωτερική πολιτική σκηνή κι αισθάνεται ότι πλέον μπορεί να προσαρμοσμόσει τόσο τη ρητορική του όσο και την πολιτική του στις πραγματικές ανάγκες της χώρας με βάση την κατανομή των γεωπολιτικών συσχετισμών. Έτσι, στην κρίση του 1987 η οδός της κλιμάκωσης είναι μονόδρομος, επειδή οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα σήμαινε εθνική υποχώρηση, επομένως θα ήταν μη-αντισταθμιστική. Αυτή η κρίση όμως επιτρέπει τη διακρατική προσέγγιση σε επίπεδο κορυφής με την προοπτική να απαντήσει στο επίκαιρο πρόβλημα της αλληλοκατανόησης και να αποκαταστήσει τις σχέσεις των δύο χωρών, ικανοποιώντας την ανάγκη για κατοχύρωση της ασφάλειας. Η νέα ισορροπία ισχύος, που απομακρύνει το ενδεχόμενο της σύγκρουσης, δεν συνιστά συμβιβασμό ή υποχώρηση αλλά προσαρμογή στις νέες ανάγκες που επιβάλλουν οι εξελίξεις και το διεθνές περιβάλλον και είναι εφικτή μέσα από μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση των δεδομένων, στην οποία συμβάλλει και ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος.

94. Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (Boston: McGraw Hill, 1979), 19.